

חלונות מוארים

אפילוג אישי

סמדר בן-אשר

הרגע שהשאלה עולה ונוכטת איננו רגע היווצרותה, ולעתים גם איננו הזמן המתאים לחקור אותה. כל חוקר נושא עמו את ה'סילר' הפרטי שלו, ואליו נאספים גרעיני השאלות הראשונות בטרם ייטמנו באדמה, ינבטו, יגדלו וישתבלו ליבולים חדשים. כשהמרחב המתאים לפענוח הקוד הצפון בגרעין השאלה נפתח, השבילים מובילים רחוק אל העבר, אל סיפורי התרבות, אל ההיסטוריה ואל המורשת החברתית והאישית של החוקר עצמו, אל מקומו של שולחן הכתיבה שלו, וכמובן אל הזמן ומכלולי ההקשר שבו.

המחקרים שנאספו בספר זה מציגים מגוון רבדים של הייצוגים החברתיים בחברה הישראלית, שלכאורה סמויים מן העין אך מהם נובעים וזורמים הדברים המובנים מאליהם, אלה שנראים לנו 'החיים', שלכאורה היו שם ויהיו שם תמיד. מדובר כאן באמירות המוחלטות הנוגעות במה שברור ש'אינו לדיון', חוקי ההתנהגות 'הברורים מאליהם', הדיבור, המחשבות, הרעיונות והרגשות שאנו נוהגים על פיהם כאילו היו חקוקים בסלע היקום. הם שומרי הראש של הקבוצה וחלק בלתי נפרד ממנה, שכירי החרב שיפוטרו ממשמרתם ויוחלפו באחרים משלא ישמרו עוד על זהות הקבוצה ועל גבולותיה. אבל מרגע שנבטה השאלה, שוב אי-אפשר לחזור אל המובן מאליו במשמעותו הראשונית הפשוטה, ואור חדש מביא אתו הבנות אחרות שנארגות בהבנות הקודמות, המשלימות, מתנגחות בהן ובסופו של דבר יוצרות את המרקם החדש של המובן מאליו.

סביר להניח כי האירועים והנושאים שהובאו בספר כפסיפס בלתי מייצג ובר-זמן ייחודי ומזוהה כל כך עם החברה הישראלית, לא היו זוכים להתייחסות מחקרית רחבה כמו זו שהובאה כאן, לולא תרומתה של כל כותבת וכותבת, שמגעה האישי עם הנושא הנחקר חשף עוד קצה מנימיה הדקים של החברה בישראל. על כן נראה שאי-אפשר לסיים ספר כזה, שעוסק בכל כך הרבה סיפורים וסוגיות חברתיות מורכבות, בלי לתת משהו מהסיפור האישי שליווה את לידתו.

סיפורי שלי אישי ומיוחד, כמו סיפורו של אדם בכלל והחוקרות שמאמריהם נאספו בספר זה בפרט, ובה בעת שופך אור על הדרך שבה, לעתים שלא במודע, נטמן גרעין השאלה. זו עולה ונובטת רק בזמן המתאים לה, שברירית ועדינה, וכמה שנים דרושות לה עד שיבשיל הפרי וניתן יהיה להעבירו לאחר. האפילוג האישי שיובא בהמשך הדברים אינו עומד אפוא בפני עצמו, אלא חשיבותו בידיעה שבדרכים שונות גם עמיתותיי החוקרות חוו תהליך כלשהו שהצמיח את הבחינה מחדש של המובן מאליו שבו המוכר נהפך פתאום לזר.

סיפורי שלי מתחיל במקום שאדמת הלס מקבלת את צבעה החום-צהבהב והמרחבים פתוחים והאופק רחוק ומפגיש את השדות החומים-הזהובים עם השמים הכחולים. שם בקיבוץ בנגב הצפוני נולדתי וגדלתי. קולות המואזין של העיירה הברואית הגדולה נשמעו במזרח, וקולות התנים נשמעו מהשדות במערב, ומסביב היו גם גבעות העיריות והחצב והוואדי הגדול המסוכן במלקוש שבישר כי תם החורף הקצר. גדר הקיפה את הקיבוץ וסימנה את גבולותיו, ומי שבא מבחוץ היה אורח חשוב או זר ומוזר.

שם, במקום שנראה כמו נווה במדבר, אסור היה לשאול. הכול קראו את העיתון על המשמר, וברוח אחוות העמים, הסוציאליזם והשוויון המוחלט היה הכול ברור ומובן מאליו. צמד המילים הנשגבות 'קולקטיביות רעיונית' היו לאתגר שיש לשנן ולהגות אחרי ועידה ארצית שזכינו לארח במחסן הבגדים החדש ('הקומונה') שזה עתה נבנה. ובכל זאת, בשקט-בשקט ובאין שומע עלו השאלות תמיד. 'זה כל כך לא הגיוני' הייתי אומרת לעצמי ונוגעת בשאלות האסורות. 'איך ייתכן שכולם חושבים אותו הדבר, ורק אני חושבת אחרת', שאלתי את עצמי בסוד כמוס, ובו בזמן הפנתי 'נורמליות ממסדית וממוסדת' שכמעט לא היה בה הד או רמז לשאלות או להיתר הפנימי לשאלן. במקום ההוא הרגשתי באי-שקט של הנגיעה בגרעין השאלה.

ראשיתם של לימודיי באוניברסיטה בראשית שנות השבעים, כשנה לאחר שחרורי מהצבא, מלאו אור גדול. הכיפות הלבנות של ספריית האוניברסיטה דומה שחיברו אותי לראשונה למרחקים. עולם מותר בשאלות נגלה לפניי, מרחב אינ-סופי שנפרס בין מדפי הספרים בספריית האוניברסיטה הצעירה בבאר שבע, עדות לידע מגוון ועשיר שמותר ונכון לבחון אותו בכל פעם מחדש. בסופה של אותה שנה עברתי לגור בקיבוץ אחר, שהנוף בו רך מעט יותר ואפילו אפשר למצוא בו רקפות בשולי הגבעות העוטפות את הקיבוץ. מלחמת יום הכיפורים ניערה וערבלה אותנו, חבטה בכולנו. לבד, בלי האיש הצעיר שאך זה נישאתי לו, בקיבוץ זר ששרוי בעוצמה של כאב ושכול המכים בו פעם אחר פעם, שום דבר כבר לא היה ברור כמו קודם. לא היו אלה ניצני הכפירה הראשונים של שיח לוחמים לאחר מלחמת ששת הימים, אלא פרץ אדיר של שאלות שנוגעות באושיות החברה הישראלית, בכל מה שהיה עד אז

ברור מאליו. בחדר הקטן שגרנו בו עדיין נערמו מתנות החתונה כעדות לתקופה שלא תשוב עוד.

באביב, כשחזרו הלוחמים מהרמה, מהמדבר הגדול, מן התעלה וממה שמעבר לה, ניסינו לבנות הכול מההתחלה. לחזור אל מה שהיה קודם ברור כל כך. התכנסנו אל תוך עצמנו ורק ביקשנו ללמוד, לעבוד ולבנות לאט-לאט את החיים החדשים אחרי השבר והמפץ הגדול. ואז, בשבת תמימה אחת העיר אותי האיש הצעיר ובהתרגשות הראה לי צמח משונה שלא הכרתי, בעל עלים שדמו לחמש אצבעות. צינור מים שהתפתל בין המבנים הוביל אותנו ללול ישן. בין הגרוטאות בלול שתרנגולות כבר לא אכלסו אותו יותר, פרחה לה גינה גדולה ומטופחת של סמים. מזכירות הקיבוץ קיבלה מידע על 'הגינה', אך כאילו קפאה ולא עשתה דבר, ולאחר עשרה ימים דיווחו שני צעירים, שלא באמצעות הממסד, על צמחי הגינה למשטרה וזו באה לקיבוץ לחקירה.

במוצאי שבת נערכה בחדר האוכל אספת חברים מיוחדת. לא השתייכתי לקהילה, ולכן לא יכולתי להיכנס ל'שיחה', אבל בכוח עז נדחפתי להיות שם בחוץ, ברחבת חדר האוכל הריקה, המשובצת כלוח שחמט של שטחים מוארים ומוצלים. מכל מקום שעמדתי ראיתי רק חלק מהתמונה כולה. חדר האוכל היה מלא וצפוף בחברים שכבר עברו בהצלחה את כל שלבי הקבלה, ושייכותם ונאמנותם לקהילה עוגנו בתקנון הקיבוץ.

לבד, במשבצות החושך, תהיתי על המתרחש בפנים. כל הדוברים גינו את החברים ש'פרצו את הקיבוץ לחוק', כלומר את מי שהזמין את המשטרה אל תוך חצר הקיבוץ. הייתי עדה לעולם של פנים עם חוקים מיוחדים לו, ולחציצה המפרידה בינו ובין עולם החוץ, שבו מתקיימים חוקי המדינה. עולם נוגע ולא נוגע, שייך להוויה הכלל ישראלית בכל רמ"ח אבריו — מוביל לאומי של אידאולוגיות ערכיות, מגשים ערכים לאומיים, חוד החנית, אליטה ערכית שמגויסת באורח חייה ומגשימה את החזון הציוני במלוא תפארתו — ונבדל ממנה. והנה, חברי הקיבוץ, בעלי ערכי המוסר הבלתי-מעורערים, הצניעות והמסירות לרעיונות חברתיים דמוקרטיים הומניים, הצביעו ברוב גורף בעד גינוי חברתי של מי שפעל על פי חוקי המדינה ודיווח למשטרה על גינת הסמים.

נבוכה, מבולבלת והמומה שאלתי את עצמי: על מה הם מבקשים להגן? איך ייתכן שמה שבלתי הגיוני בעיניי הוא מציאות ברורה כל כך ומובנת מאליה לכל כך הרבה אנשים?

באותו הרגע ידעתי שמבעד לחלונות הגדולים והמוארים אני רואה משהו אחר. משהו שיש לו חוקיות שנבנית מתוך עצמה ונהירה וידועה לחברי הקיבוץ היושבים בפנים. משהו שאני, העומדת על משבצות החושך, אינני מבינה. זהו ציבור שרוב

מוחלט בו, מאוחד בדעתו, מנווט את עצמו בעולם בדרכים הידועות רק לו, בקוד משותף ואחיד השונה לחלוטין מהקוד החברתי (והחוק) מחוץ לקיבוץ. באותו הרגע ידעתי כי הכניסה לפרד"ס הקיבוץ הזה אפשרית רק למי שבגר ויכול לעמוד בפשט, ברזם, בדרש ובסוד. זר לא יבין מה יאמרו חכמי הקבלה ואישי הדת הדרוזים, המסרבים לתת למי שטרם הוכיח בגרות ואמונה להתקרב אל קודשי הדת. ואני הייתי זרה, ולא די מבוגרת, והייתי מבחוץ...

אחר כך בגרתי, רחקתי, ולא הייתי שייכת עוד לחצר הקיבוצית הזאת. עוד כמעט עשרים שנה חלפו עד שיכולתי להאט את מירוץ החיים, להתפנות ולחקור. פרופ' אמדע אור הנחתה את עבודת הדוקטור שלי, שעסקה בשאלה שבימי נעוריי הייתה בוסרית ונחבאת ומאוחר יותר ניצבה בכירור רב כל כך מבעד לחלונות המוארים: איך הבלתי-הגיוני בעיניו של הזר הוא המובן מאליו ליושב בפנים, וכיצד בדרך זו חברה שומרת על עצמה כשייצוגים של זהויות חברתיות שהיא עצמה נושאת נאבקים ביניהם.

אמדע אור הייתה נכונה לצאת עמי כמנחה למסע המפרך בדרכים הלא-סלולות של מחקר הדוקטורט (שמאמר ממנו מובא בספר זה). כמוני הכירה גם היא את הקיבוץ מבפנים ומבחוץ. המחקר, הנסמך על ההבנות התאורטיות המתקבלות בעזרת זרם הייצוגים החברתיים, אפשר להגיע לתובנות חדשות. השאלות הבלתי-מפוענחות שליוו אותי שנים רבות עד שהיו חלק מהזהות העצמית שלי, הלכו וקיבלו חוקיות והסבר שייחודיים לקיבוץ, אך נוגעים גם בחברות ובמקומות אחרים לגמרי בעולם כולו. בדרכים אחרות, שונות ומרתקות, הלכו גם החוקרות האחרות שמחקריהן קובצו בספר זה. נראה שהמשותף לכולן הוא נקודת המוצא שממנה יצאו למסע הגילוי: התבוננות אל עומקה של הזהות האישית והקבוצתית בעולם שנראה מוכר עד שנגע בחלק זר ונפגש עמו.

להוצאת הספר חברו גם מוסקוביצי, אבי הזרם ומפתחו, ווגנר, שממקום מושבו באוסטריה מלווה את הקבוצה באהדה. שני חוקרים חשובים ומרכזיים אלה תרמו לספר רוחב יריעה ועומק תאורטי. להוקרה מיוחדת ראויה ועדת הפרסומים של מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, שהכירו בייחודיות המחקרים בתחום הייצוגים החברתיים ובתרומתם להרחבת יריעת ההבנה של החברה הישראלית.

אין לי ספק שגם כשהחלונות מוארים, אין הצופה רואה אלא חלק מן התמונה שבפנים. ואולם הרצון להבין את מה שבפנים מניע אותו לא פעם לעזוב את מקומו המוכר והבטוח ולצאת ולבחון מקום חדש. וכך, כמו שחקני השח המחליפים בכל מהלך עמדת תצפית — גם הצופה מדלג בין המשבצות השחורות והלבנות בניסיון להבין עוד קצת, לפענח אט-אט את הזר ולחברו אל הידוע, אל המוכר.